

Stenalderjægerne på Råbjerg Øen

Skagen Odde bliver til

Af Pierre Evald

Råbjerg Øen

Forår og sommer kom jægerne til Råbjerg Øen i fuglenes yngletid. Over åbent hav fra deres boplads i Østenkær ved Tversted på Vendsyssels nordlige kystlinje.

Det var dengang i Ertebølletid, hvor basislinjen for den nordlige kystkrænt af stenalderhavet (Littorinahavet) strakte sig fra moræneskrænterne ved Frederikshavn i sydøst, over Yderhede, Tolne og Tversted til bakkeøerne i nordvest ved Hirtshals. Skagens Odde var under stadig opbygning af sand, der kom op langs Vestkysten fra syd, i bølge efter bølge, og opskyl efter opskyl i årtusindernes løb...

Denne gradvise dannelse af nyt land i nord er foregået, lige siden det store fastland Doggerland, der dengang strakte sig fra det nuværende Jylland, henover Dogger Banke til England, forsvandt i Maglemosetid for omkring 8-9000 år siden. Doggerland var efter isens første afsmeltning et vidt-

strakt tundralandskab med flokke af uldhårede mammutter, som med stigende temperaturer afløstes af andre dyrearter, som f.eks. irsk kæmpehjort, urokse og vildsvin. Ved kysten af det tidligere arktiske ishav (Yoldiahavet) levede der isbjørne i Vendsyssel, som det ses af fundet af en kæbe ved Kjul Å i 1919.¹ Efterhånden som iskalotterne over Nordamerika smeltede, steg havniveauet mærkbart. Forbindelsen mellem England og kontinentet blev afbrudt, Den Engelske Kanal dannet, og hvad der blev helt afgørende for os i nord: En nordgående strøm – Jyllandsstrømmen – kunne begynde at forme og udjævne Jyllands vestkyst og oppe nordpå lægge stadig nyt sand til i forlængelse af de bakkeøer, der ligger på Hirtshals kanten. Også Råbjerg Øen begyndte her at tage form, først som en banke afsat af isen med sand og grus, og senere med strandvolde til stadig fastere land på den begyndende oddedannelse. Vi taler i dag om en årlig sandtrans-

Figur 1: Dannelsen af Skagen Odde. Råbjerg Øen 7.200 år før nu. Efter ©Trap Danmark, bind 3, 2016, s.19.

port på en million kubikmeter, der aflejres på Skagen Rev og Skagen Nordstrand, hvor landet stadig vokser mod nord med omkring otte meter om året.²

Vestenvinden blev nu den dominerende vindretning, efter at østenvinden tidligere havde været fremherskende i det arktiske klima. Og som vi erfarer dagligt heroppe: Havet ikke bare lægger til, men det tager også fra i en erosion, der til stadighed forandrer kystlinjen i Vendsyssel. Denne brydning kan iagttages langs kysterne på Skagen Odde, hvor vi har et fuldskalalaboratorium over de dynamiske processer i mødet mellem havet og landet. Fra Slåbakke og op til Gl. Skagen er der op til 15 m høje kystklinter, der med deres kontinuerlige marine lag af sand, sten og revleaflejninger rejser sig op til tørvelaget øverst - der igen overlæjres af sand fra den senere sandfygning. Tilsammen giver lagene en geologisk profil, der fortæller historien om, hvordan landet her

er blevet til. Et op til 50 cm tykt stenlag med en skarp grænse til andre aflejringer ligger højt i klinten over en strækning på 1500 meter syd for Kandestederne. Det vidner måske om en tsunami udløst af et stort skred ud for Norges kyst, en bølge, der sammen med havstigningerne måske også betød enden for de jægere, der i Fastlandstiden levede på Doggerland ude vestpå.³

Om Fastlandstidens afgrænsning af landet i nord finder vi divergerende opfattelser. Nogle forskere hævder, at den senere Skagen Odde er forblevet havdækket gennem hele Fastlandstiden⁴, mens andre mener, at hele landet med den senere Skagen Odde inklusive Læsø er indgået i det omfattende fastlandsmassiv, så der teoretisk set kan have været både bison og vildheste samt jægere heroppe i nord omkring 4-5000 år før Oddens dannelse.⁵ Afsmeltingen af ismasserne i Nordamerika afkølede Golfstrømmen, og den medfølgende stigning i havniveauet brød igen Vendsyssel op i et ørige, som tilfældet havde været tilbage i ishavet (Yoldiahavet) efter isens indledende tilbagetrækning. I perioden fra 8000 til 5000 f.Kr. taler vi om en havstigning på ikke mindre end 15 meter, og vi må forestille os, at menneskene nu gradvis veg for det salte, stigende hav, der efterhånden skød sig ind overalt i Kongemose- og Ertebølletid. I realiteten fremtvang denne ændring i landskabet en helt ny kystkultur, hvor forfædre næsten udelukkende levede af havets ressourcer. Vandets fremtrængen dengang er ikke helt ulig situationen langt senere, hvor sandfygningen i 16-1700-tallet under 'den lille istid' førte til hårde og markant ændrede levevilkår for beboerne ved kysten. Og den er ganske svarende til, hvad nutidens globale opvarmning og polernes afsmelting vil medføre af nye ændringer på Vendsyssels kyster i de kommende århundreder.

Stenalderhavet dannede rammen for de jægere, der i Ertebølletid (5400-3900 f.Kr.) levede helt i nord og var pionerer i en sæsonudnyttelse af de rige marine ressour-

cer, havet tilbød på Råbjerg Øen. De var genetisk homogene og direkte efterkommere af Maglemose- og Kongemosekulturerne.⁶ Nu vil nogle læsere nok undre sig, da Råbjerg Øen ikke er en helt anerkendt lokalitet i daglig tale. Tidligere har den da også været angivet som en banke eller grund, men i den nye udgave af Trap Danmark er den nu topografisk blevet opgraderet til at være en ø: "Derudover skabte erosionen af den nu forsvundne Råbjerg Ø oddesystemet Troldkær. Ved dannelsen af disse barriereøer opstod der laguner mellem Uggerby og Tversted. Lagunerne blev gradvis fyldt med sand og mudder, så der for 5.500 år siden blev dannet en sammenhængende kystslette."⁷ Øen har ligget lidt nord for Skiveren op mod Kandestederne og noget før Råbjerg Stene, og den er skabt ved både glaciale aflejringer og landhævning, nu da isens tryk var borte.

Jægerne kommer til øen

Fra deres basisboplads ved Østenkær i Tverstedfjorden var Råbjerg Øen næppe synlig, men de kunne se den, når de en gang imellem var på jagt i baglandet på de høje morænebakkeøer. Som en lysende stribe i det store hav kunne de måske se, at der i det fjerne lå noget, der bød sig til som et potentielt jagtterræn. Nysgerrigheden var nok for stor til, at det ikke skulle udforskes. Foran sig havde de kun knap 4,5 sømil (ca. 8,5 km) over åbent hav fra Østenkær-bopladserne inden for barriereøen ved Tversted og op til sydenden af Råbjerg Øen.⁸

Træstammebåde var i Ertebølletid, hvad jægerne brugte til jagt og transport på havet. Bådene var

Figur 2: Stammebåden fra Yderhede frilagt under udgravning. Foto: Vendsyssel Historiske Museum.

op til 10 meter lange, møjsommeligt udhugget af lindetræ og drevet frem ved hjerte- eller spadeformede padleårer. Nogle både havde tilmed et ildsted ombord, som måske blev anvendt i forbindelse med blusning af ål. En stammebåd af lind – C14 dateret til at fra 5.200 år f.Kr. - blev fundet i forbindelse med en udgravning i 1995 af en boplads på kystskrænten ved Yderhede. Bopladsen var i brug 5450-4850 f.Kr.⁹ Nu havde skovens træer nået en dimensionering, der gjorde dem til oplagt materiale for udhugning af stammebåde, hvor der tidligere kan være benyttet både lavet af skind eller bark, som de i dag stadig findes i arktiske miljøer.

At de også var sødygtige til havs, kender vi flere eksempler på. I 1979 padlede to mand en 5 meter lang stammebåd fremstillet af lindetræ over Øresund fra Vedbæk til Sverige via Ven. Den var 6-8 cm tyk i bunden og ca. 2 cm tyk ved rælingen, og viste sig at være overraskende krængningsstabil. Som bådtype var stammebåden stadig i anvendelse her i landet langt op i 1800-tallet, hvilket nok kommer bag på de fleste.¹⁰ Tyve år senere var det stammebåden 'Skjødsholm', der i august 1999 lagde ud fra Strandby med kurs mod Sverige. Den skulle bevise, at dansk flint var en handelsvare, der kunne afsættesovre østpå, og 22 timer senere landede den på den svenske kyst efter at have tilbagelagt 42 sømil i fin stil. Så det var altså muligt at krydse Kattegat i en nutidig 12 meter lang stammebåd udhugget af poppel og forsynet med to udriggere. Måske var det så også muligt at krydse Skagerak op til Norge. I hvert fald er der i 1989 indleveret et lerkar til Bangsbo Museum af Strandbyfiskeren Axel Jacobsen. Han havde fundet det i trawlet efter fiskeri ca. 5,8 sømil nord for Skagen. Lerkarret er efterfølgende blevet erklæret danefæ og findes i dag på Nordjyllands Kystmuseum.¹¹

Jægerne nåede frem til øens afrundede kyst i syd og kunne se en kilometerlang ovalformet ø, der i nord kan have

endtil i en lille odde, som skiftede form efter vind og vejr. Øen var først skabt som en banke, senere også med strandvolde eller rimmer med fugtige dopper imellem. En lille nyttig indsø med ferskvand har der også været, da der er påvist vandplanter i de senere tørvelag.¹² Øen var godt hjulpet af landhævningen til også at kunne modstå havet, når det viste tænder, og stormfloder truede med at udslette den. Sammen med morænebakkerne ved Hirtshals skulle Råbjerg Øen med tiden få en hovedrolle som anlæg for sandet i Skagen Oddes videre dannelse nordpå.

Flora og fauna

Og hvad mødte dem så, den første gang de satte foden på den nye ø? Et overmåde rigt fugleliv og en sparsom vegetation under udvikling, måske først den nøjsomme pionerplante havtorn med dens orangerøde bær med C-vitamin og andet bragt hertil af fugle. En begyndende humusdannelse som grundlag for den videre vegetation vil på nyttilkommet sand på kysten normalt finde sted efter 25-75 år, afhængig af forholdene, som vi i dag ser det på Skagen Nordstrand.¹³ I tidens løb er dopperne på øen blevet præget af mosebølle, porse, sivskove, pilekrat og andre småtræer som bævreasp og den nu forsvundne dværgbirk. Ud over fuglene var der et overflødhorn af marine fødekilder i form af fisk, skaldyr og havpattedyr, som har modsvaret det materiale, der er analyseret fra Østenkærpladsen.¹⁴

Fuglene har været de samme søfugle, som vi kender i dag. Der var sikkert lom, sule, skarv, måge og alle tre europæiske svanearter. Dertil kommer gås, and, kongeørn, tjur, og den nu uddøde gejrfugl, kaldet 'den nordlige halvkugles pingvin', samt den krøttoppede pelikan, som indikerer et varmere klima dengang, med en sommertemperatur på 20 grader mod nutidens 16 grader.

Fund af gråhaj og sildehaj ved Østenkær tyder på dybt

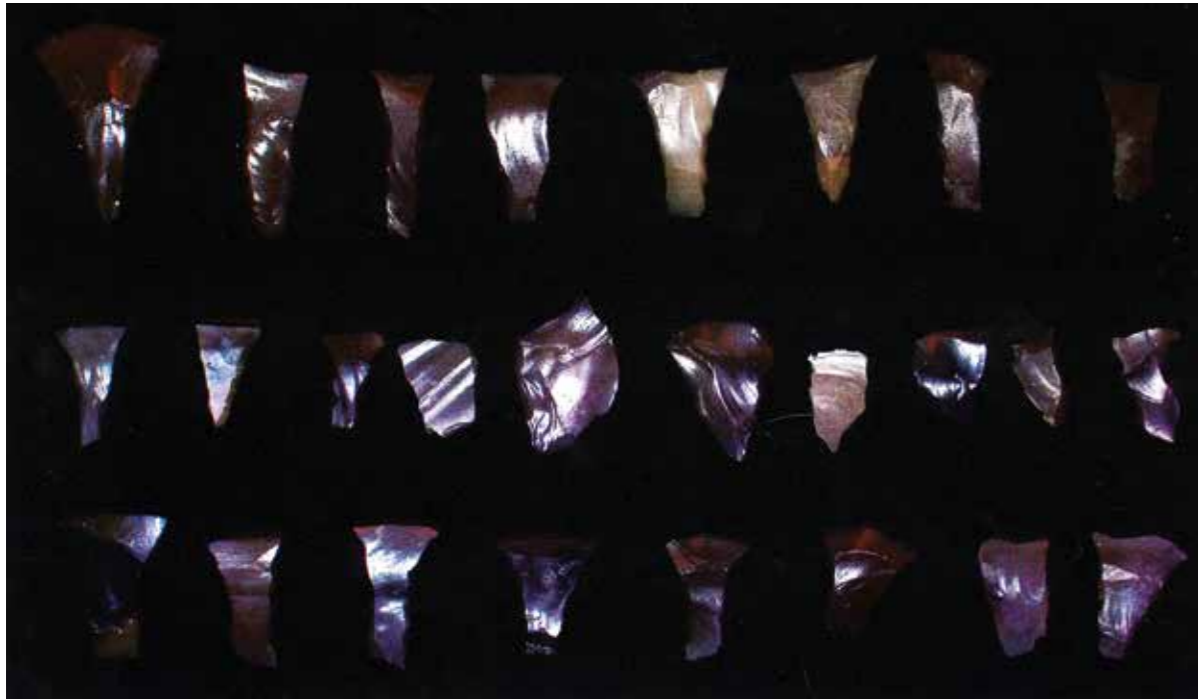

Figur 3: De store måger, svartbag, sølvmåge og sildemåge, er faste indslag på Skagen Odde. Efter Torp Olesen 2005, s. 155. ©GeografForlaget.

vand i nærheden. Ligesom forskellige hvalarter, spækhugger og den danske tandhval marsvinet, kaldet tumleren, har de været i farvandet omkring Råbjerg Øen. Der er ikke langt ud til den 725 meter dybe Norske Rende, som man kan se modelleret i en reliefmodel på Nordsøen Oceanariet i Hirtshals. Ved Yderhede er der, som det eneste sted i landet, fundet knogler af tre hajararter inklusiv pighajen. Den dag i dag observeres der af ornitologerne på Skagen Nordstrand omkring hver anden uge hval i havet mod nord, ligesom hval igen og igen strander på kysten, som de har gjort det også dengang på Råbjerg Øen med den dybe rende udenfor. Tre sælarter har også boltret sig i vandet omkring øen: Grønlandssæl, ringsæl og gråsæl, men nok ikke den i dag almindelige spættede sæl, som ikke optræder i bopladsfundene. Gråsælen var helt op i 1900-tallet vores mest almin-

delige sæl, og med unger, der fødes, og som dier på land i vintermånederne, er de sårbare over for jægeres køller. Resten af året jages sæl og småhvaler enkeltvis til søs med harpun med modhager lavet af kronhjortetak. Jagten var nok primært rettet mod deres eftertragtede spæk, som blev anvendt i tranlamper, der var ovale lerskåle og stenaldrens eneste lyskilde i den lange mørke tid.

Flere arter af fisk er også fundet ved Østenkær, bl.a. torsk og laks. Af fladfisk er der fundet spor af rødspætte, skrubbe og ising. Også lange, den gode spisefisk, der lever på dybt vand, er påvist her ved Østenkær. Den kendes ikke fra andre boplads fra samme tid. Fiskeriet har været orienteret mod såvel havet som fjorden, og fundene tyder på en stor mængde af ferskvandsfisk fra de mange åløb, der munder ud i Tverstedfjorden. Blandt disse finder vi ørredarten helt, der

Figur 4: Tværpile fra Råbjerg Øen. Foto: Kystmuseet.

også tåler at gå ud i saltvand. Noget mere overraskende er det, at både ål og stør, som også træffes i både fersk- og saltvand, er fundet her. Fladfisk blev stanget fra både med træ- og benspyd. Ål fangedes i ruser eller med lystre, der kunne være med sidegrene af havtorn. Torsk hentede man til havs med net eller krog uden madding, krogn selv glimtende i flint eller ben. Så de har været både jægere, fiskere og fangere på jagtpladsen på øen, og lige siden Maglemosetid har marine føderessourcer fået en stigende betydning for nu sidst i Ertebølletid at udgøre den primære kilde til protein for befolkningen.¹⁵

Flintredskaberne fra Råbjerg Øen

Nu var det i Ertebølletid ikke længere småbitte flintafslag, såkaldte mikrolitter, der blev brugt som pilespidser, men

fint tildannede tværpile, der var mere effektive i brug, da de havde en mere dræbende effekt, når de med deres større flade traf byttet. Tværpile er kendt fra mellemste Ertebølletid og videre frem og var den dominerende piletype i over 2000 år. Buen, de brugte, var af elm og høj som en mand.¹⁶

Flintfundene på Råbjerg Øen omfatter: 36 vindpolerede og skinnende tværpile, rester af kerner med aftryk af afslag, tre knuder, adskillige stikler til behandling af bl.a. ben og hjortetak, et par skiveknive, en flækkekniv, skraber og skivebor. Dertil kommer uforarbejdet rav og en stor mængde flintafslag, også ildskørnede, samt knoglefragmenter og en dyretand. En kilometer fra Slåbakke op mod Kandestederne har Johann Müller på kystskrænten gjort et fund af en ekstrem stor tværpilespid, kaldet en bjørnepil. Dette fund fortæller os dels, at øens udstrækning har været betragtelig,

Figur 5: Slåbak Klit, omtrent midtvejs mellem Råbjerg Hvarre og Råbjerg Stene, med vindslusen set op mod de to tørvelag der er omtalt. Koterne for øverste tørvelag er 15,5 meter og for nederste 14,2 meter over middelvandstand (DVR90). Afstanden fra kant af tørvelag og ud til kystlinien er på omkring 170 meter. Foto 2018: Pierre Evald.

og dels, at jægerne har haft brug for forskellige størrelser af pilespidser til forskellige byttedyr.

Når jeg er færdedes langs stranden fra Skiveren til Kandestederne, har jeg ofte gjort ophold ved Slåbakke, og måske afhængig af vindretningen klatret op mod tørvelagene i den vindsluse, der har frilagt fundstedet. Flinten fra jægerens værkstedsplads på Råbjerg Øen ligger bevaret i tørvelagene og er i takt med klittens erosion af både vand og vind i flere tusind år faldet ned mod strandens niveau for dernæst at fortabe sig ud mod havet. Det er en skæbne, som mange andre kystbopladsere i nord også er udsat for. Der har i de seneste år været en signifikant kysterosion med en tilbagegang på op til 10-15 meter/år af klinten ved Skiveren og Tversted, men de nyere ændringer ved Slåbakke er primært forårsaget af vinderosion.¹⁷

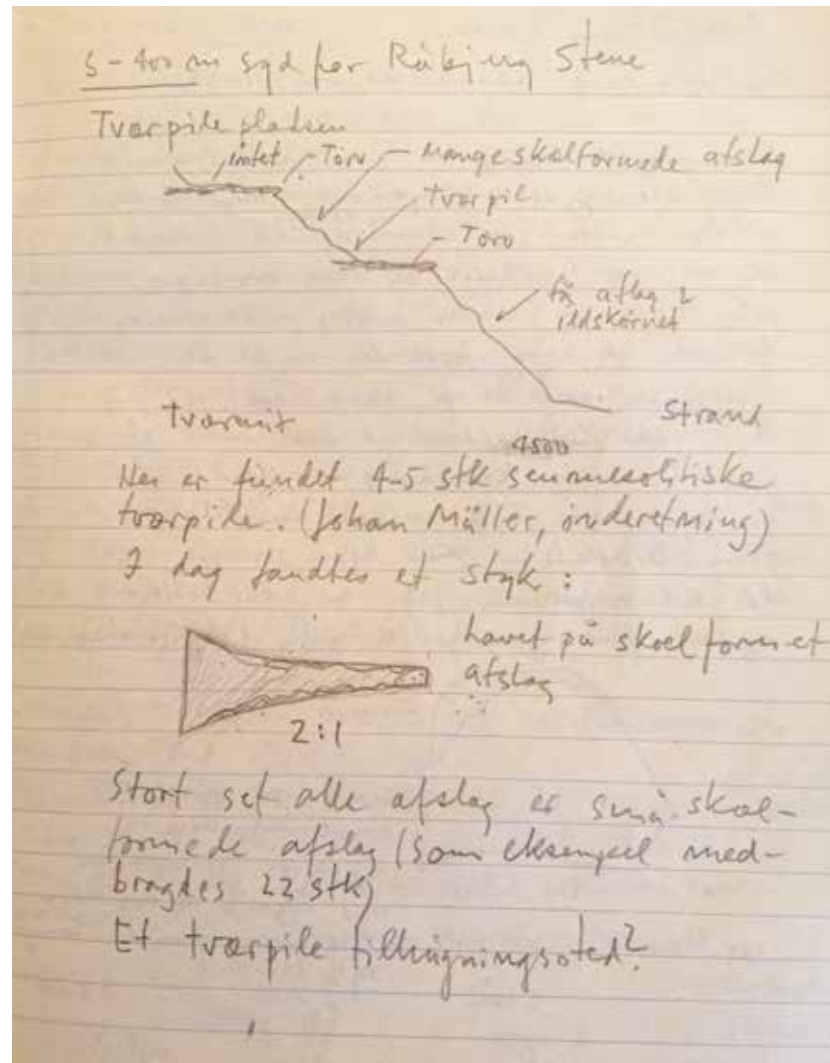
Tørvelaget peger på et fugtigt område med en lille indsø

af ferskvand, der har været medbestemmende for jægerens valg for lokalisering af jagtbopladsen, der dengang lå med en større afstand til havet sammenholdt med nu. Og som Johann Müller formulerer det: "Tykkelsen af det øverste tørvelag på Slåbakke er omkring 20 cm i retning mod Kandestederne i nord, og kun 5 cm mod Skiveren i syd, hvilket kunne tyde på at vi her har identificeret søbredden."¹⁸

Vi skal forestille os, at jægerne har set nordlyset rulle over himlen i vintermørket hjemme i Østenkær, sammen med stjernesked og kometers gang. Her på Råbjerg Øen oplevede de stormfloder og skypumper, og de har hørt rystelserne ude fra Norske Rende, når de tektoniske bevægelser rumsterede i dybet.¹⁹ De har set ud i rummet og omkring bålet talt om deres naturreligøse forestillinger om det hinsides og om, hvad himlen og månen havde at vise frem. Omkring maden kan der i dagligdagen have været ganske faste ritualer, og magiske redskaber har de også haft i Ertebølletid, fint dekorerede med indridsede motiver, fremstillet af hjortetak, og hele mesterværker af bjørne og fugle udskåret i rav. Der var også takhammere af gevir til shamanens rytmiske trommedans og trance. Ikke at vi kan påvise det, men sikkert er det, at de som andre animistiske folk har brugt magi og ritualer for at kontakte og herske over deres byttedyr.

Slåbakkejagtpladsen opdages

Allerede i 1970'erne havde Niels Bødker Thomsen, fisker i Skagen med kaldenavnet 'Danmarks Niels' efter navnet på sin kutter, sammen med sin søn af samme navn på talrige ture rekognosceret i hele området fra Gl. Skagen til Østenkær og videre rundt langs kysten. I årenes løb har de opsamlet en stor mængde flintfund langs kysten, og de har også været omkring Råbjerg Stene og Slåbakke. En udførlig dagbog med optegnelser fra årene 1973-2004 fortæller om deres rekognosceringer og fund. Dagbogen beskriver også

Figur 6: Skitse af tværlagens placering og tegning af tværpil fra Niels Bødker Thomsen seniors dagbog. Originalmateriale hos VHM.

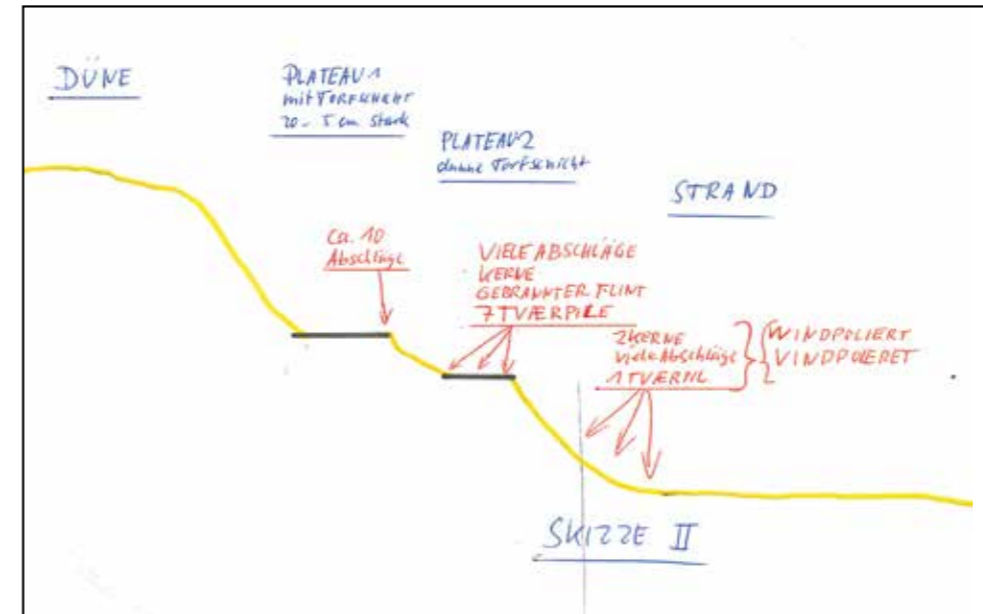
den dynamiske erosion af kysten, der har fundet sted i perioden, og som understreger vigtigheden af at undersøge disse kystlokaliteter i tide. Niels Bødker Thomsen junior skriver i

mail til mig: "Dine oplysninger er korrekte. Sådan at forstå, at det var Johan Müller, der erkendte, at der var Ertebøllekultur ved Slåbakken. Min far og jeg rekognoscerede i hele Råbjergstone-området og nord herfor uden at finde tværpile ved Slåbakken. Vi fandt flint fra tidlig neolitisk tid og fra den grubekeramiske kultur. Det var herlige tider!"²⁰

Jagtpladsen ligger i en nu eroderet kystskrænt mod Vesterhavet ved Slåbakke, ca. 4 kilometer nord for Skiveren, og den blev opdaget og beskrevet i juli 1995 af de tyske amatørarkæologer Johanna og Johann Müller fra Friedeburg, som var på ferie i området ved Skiveren. Johann Müller skriver i 2002 om det første fund:

"Den 10. juli 1995 opdagede vi under en vandring nogle afslag af flint i klitterne omkring 4 km nordøst for nedkørslen til stranden i Skiveren. En senere måling med bilens kilometertæller viste omkring 4.000 m fra nedkørslen til stranden i Skiveren i retning mod Kandestederne. Ved nærmere eftersøgning fandt vi mange afslag, nogle kerner af kugleflint og adskillige pilespidser (pileskær), i den følgende tekst betegnet med det entydige danske begreb 'Tværpil'. Det store antal afslag og kernerester og de færdige flintstykker peger på et fundsted, hvor der hovedsagelig er blevet fremstillet tværpile. Enkelte tynde afslag med sideretouche vidner om, at der også er stykker, som er mislykkedes. Derudover skal også nævnes brandmærkede (ildskørnede) afslag i fundmaterialet."²¹

Marie Walther Ax, mag.art i forhistorisk arkæologi, var som stud.mag. tilknyttet det daværende Skagen By- og Egnsmuseum, der i dag hører under Nordjyllands

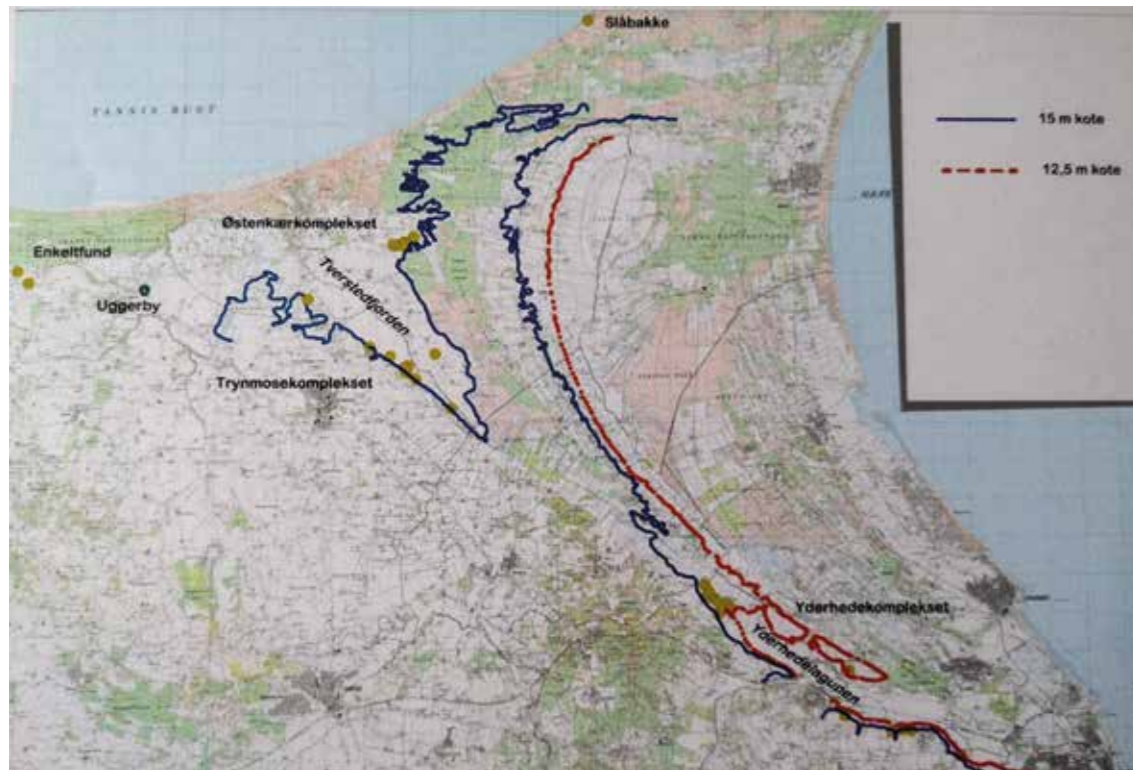
Figur 7: Johann og Johanna Müllers skitse af fundenes placering ved Slåbakke. Originalmateriale hos VHM.

Kystmuseum. Hun har om nogen været den, der har fulgt op på fundet ved egne undersøgelser på pladsen, i sit speciale fra 2007 og i udarbejdelse af en fundbeskrivelse.²²

Senere har flyvesand i tidens løb tildækket vådområdet på øen. Øst for klitten ligger nu til dags, helt uventet og nede i niveau, et meget smukt, fugtigt og grønt overdrev, der kan ses i sammenhæng med jægerens vådområde. Marie Ax skriver: "Medlemmer af Forskningsgruppen Skagen Odde Kultur og Natur har besøgt området i forbindelse med specialet. Der var enighed om, at geologien omkring Slåbakke er atypisk for Odde".²³ Fra Slåbakke er der omkring en kilometer mod syd til Råbjerg Hvarre med dens kilde, der springer lige op af sandet og skaber frodighed i det ellers nøjsomme og sandede område. Den ligger tæt ved Slåbakke Gård og gav derfor nok ferskvand til den samling af rålinger og længer i Råbjerg, der lå omkring halvvejs mellem Råbjerg kirke og ud

Figur 8: Udgravningerne ved Østenkær 1983. Foto: Vendsyssel Historiske Museum.

Figur 9: Ertebøllekulturens bopladser i forhold til nutidens koter. Efter Ax 2007, kort 1.

mod kysten. En bebyggelse, som blev ødelagt af sandet og forsvandt helt sidst i 1600-tallet.

Østenkær-bopladserne ved Tverstedfjorden

Et indtryk af livet i stenalderen får vi ved at se på nogle af bopladserne ved Oddens rod, hvor jægerens flintredskaber er fundet. Her er der på markerne i Østenkær opsamlet flintfund siden 1930'erne af skindhandler Frederik Hansen og sømand Osvald Christensen fra Bindselev, kun 5 km syd for Østenkær. Fundene blev gemt på gårdene i området, og senere kom de til museet i Hjørring. Der blev foretaget arkæologiske undersøgelser på stedet af Palle Friis og Per Lysdahl fra Vendsyssel Historiske Museum i 1968 og igen i

1983.²⁴ Bopladserne er beliggende langs bredderne af et nu tilgroet vandløb nær den daværende kystlinje, hvor de fugtige jordlag i det gamle vandløb har skabt usædvanligt gunstige bevaringsforhold for organisk materiale. I 1983-udgravningen fandt man på én ud af de fem større og mindre bopladser, der udgør Østenkærkomplekset, og som ligger inden for en kvadratkilometer. På denne boplad og den i 1995 undersøgte plads ved Yderhede blev der fundet flækkeskræbere, bor, stikler, små skiveøkser, kerneøkser og en mængde tværpile. Begge bopladser var uden skaldyr, og kun på Østenkær blev der fundet keramik. En grov datering vil placere Yderhede i den tidlige del af ældre Ertebøllekultur 5450-4850 f.Kr. Østenkærkomplekset – og dermed jægerne

på Råbjerg Øen – hører derimod primært hjemme i den sene del af yngre Ertebøllekultur 4300-3900 f.Kr.

Ved Østenkær er der fundet en stor koncentration af ravklumper med gennembores, en unik trindøkse af rav, en albuebensdolk, flere hjortetaksoxer og trykstokke af hjortetak til fremstilling af flintflækker. Marie Walther Ax har i sit speciale denne konklusion på en datering af Østenkærkomplekset: "I et lavvandet fjordområde, på et vestvendt næs, har der på mindre sandrevler og holme været en bosættelse siden den ældre Ertebøllekultur. Bosættelsen fra den ældre og mellemste del af perioden er sporadisk repræsenteret indenfor den vestlige del af komplekset samt i udsmidtet nord for næsset. Med den yngre Ertebøllekultur sker der en stigning i mængden."²⁵

Niels Bødker Thomsen junior skriver herom: "Et af de forhold, som jeg synes er yderst interessant for "Østenkærkulturen", er dens tilpasning til de særlige forhold på spidsen af Odde. Jeg tænker f.eks. på de mange tværpile fra pladsen, omkring 4000-5000 meget forskellige pile, og den særlige flinthugningsteknik, som udvikledes. Råmaterialet var ovale rullesten af flint hentet særlige steder ved stranden, hvor strømforholdene nogle steder afsatte store koncentrationer af sten. Affaldsprodukterne fra flintarbejdet er meget talrige og typiske/specielle. Ligeledes er der på Østenkærpladserne fundet bemærkelsesværdigt mange runde slagsten af kvartsit, hvoraf ca. 10% er facetslebne med det formål at lette fremstillingen af tværpile. Formentlig en slags "trykstokke". Ravsmykkerne fra pladserne er også bemærkelsesværdige".²⁶

Folkene på pladserne ved Østenkær havde store spidsbandede og tykvæggede lerkar, der stod med støttesten direkte på ildstedet. Nogle havde også geometrisk ornamentering. Vi har nok svært ved at forestille os den stank af fiskeaffald- og dertil hørende fluer - der har hersket på Østenkær

bopladserne. Rester af boliger er ikke fundet. Måske har der været gravet jordhuler direkte ind i kystskrænten, eller også har lette hytter og skindtelte givet ly for vind og vejr. Gravene lå tæt på det sted, hvor man boede. Der kendes flere eksempler på, at den døde blot blev nedgravet i køkkenmøddingerne, men andre steder er begravelse foregået med stor omsorg. Et sjældent fund er gjort ved Vedbæk Fjord på Sjælland, med 17 grave, heriblandt en ung kvinde på 18 år og et barn i 8.- 9. fostermåned, begge lagt til hvile på en svanevinge.²⁷

Kvinderne har som samlere gjort god brug af deres lange gravestok. Sammen med skaldyr, nødder, bær, frugt, honning, æg og svampe har de i deres fletkurv over skulderen samlet vilde planter til madlavningen, hvad fundet af en udgravet lerpotte med rester af fiskesuppe tilsat grønne urter vidner om. Vi taler altovervejende om mændenes jagt og fiskeri, men kvindernes indsamling af vegetabiliske føderessourcer udgør en stabil basis, der blev suppleret med protein fra fiskeri og jagt. Vi skal nok passe på ikke at have et alt for kønsopdelt syn på deres tilværelse. Såvel kvinder som mænd har på tværs af kønnene været involveret i de mange forskellige daglige aktiviteter, ligesom det er nærliggende at forestille sig, at skoven også under den daglige indsamling kan have været et amourøst udgangspunkt for pardannelse.

Bopladserne i Ertebølle-tiden har været befolket af en gruppe på omkring 25 og op til 50 individer med hyppige skift i lokaliseringen af pladserne, svarende til hvad vi i dag kan opleve blandt etniske minoritetsgrupper i bjergområder. Børnene er fra barnsben af blevet socialiseret og har gradvis tillært sig de færdigheder, deres liv som jægere og samlere krævede. Det vil sige, hvis de altså overlevede årene som spædbørn og ej heller blev dræbt ved fødslen, en skæbne, fortrinsvis pigebørn af ressourcemæssige grunde kunne være mest udsat for.²⁸

Figur 10: Redskaber fra Østenkærpladsen. Tværpile, kerneøkser, slagsten af kvarsit og en hjortetaksøkse. Fotos: Niels Bødker Thomsen junior.

Jagten

Vi møder i Ertebølletid en kontinuitet fra Kongemoseetidens kystjægere, men nu med en specialisering af jæger-, fisker- og fangsterhvervet, som ikke var set tidligere. Helt naturligt for en fisker-jægerbefolkning havde de en central basisboplads, der kunne være med eller uden skaldynger. Rundt om basisbopladsen lå en række mindre jagtpladser med

mere sæsonprægede aktiviteter, som f.eks. den på Råbjerg Øen. Generelt vil regelmæssige vandringer og vaner hos byttedyr altid være de faste holdepunkter, der vil blive udnyttet af jægere med deres indgående kendskab til naturen. Adskillige bopladser fra Ertebølletid er påvist, bl.a. ved udløbene af Liver å og Uggerby å, men vi har her valgt at bruge Østenkær som referenceboplads. Den er udgravet,

veldokumenteret og lå ved lagunen ved Tverstedes kystskrænt bag en beskyttende barriereø ud for kysten og med kun 4,5 sømil til Råbjerg Øen. Det har kun taget jægerne 1-2 timer i deres stammebåd at nå frem, så de har haft god mulighed for dagture hertil om vinteren på jagt efter sæl, mens de om sommeren nok har valgt at overnatte på øen.

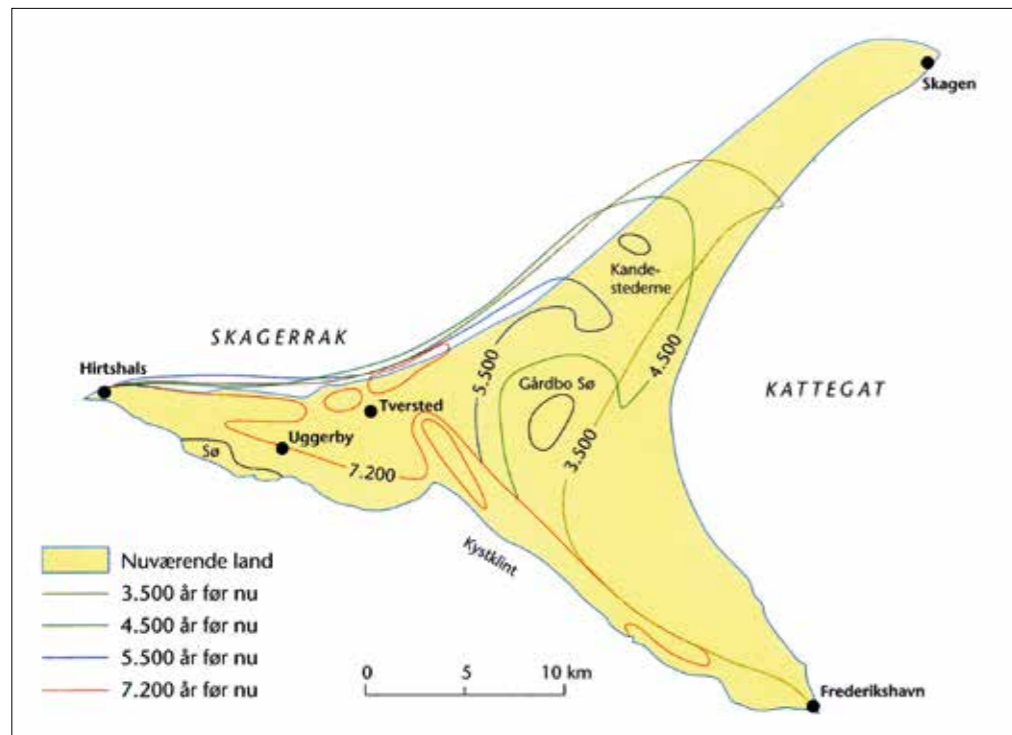
Bopladsernes placering i Ertebølletid sikrede et samspil mellem flere ressourcer for folkene på pladsen. De lå ude ved kystens marine ressourcer, men også hvor der var et udnyttelsesområde til jagtekspeditioner i en tæt egeblandingsskov med eg, elm og lind. De rige fund af dyreknogeter på Østenkærpladsen viser os således, at selvom man på kystbopladserne har haft fokus på, hvad havet havde at byde på, så har man også været orienteret mod jagt på terrestrisk kød i baglandets massive skovområder. Ud over ulv, vildsvin og skovmår er kronhjort og rådyr rigt repræsenteret i knoglefundene – begge arter forekommer i den noget mindre isolationsbetingede ø-effekt-størrelse, sammenholdt med bestanden nede på det jyske fastland. Fastlandstidens fauna med de store elge og urokser holdt ligeledes ved 2-3000 år længere i Jylland end på øerne efter fastlandstidens ophør. Nu var Vendsyssel med stenalderhavet igen blevet en stor ø, og forbindelsen til landet i syd afbrudt ved det vældige vand i Limfjordsområdet. Men det kan ikke udelukkes, at der stadig var en tilbageværende bestand af storvildt i Vendsyssel, hvad fragmenter af urokse fundet ved Østenkær da også tyder på.

Jagten på vildsvin og hjortevildt er foregået med spyd og harpun af hjortetak. Harpunens skaft, som de antrufne dyr slæbte efter sig i en trækline, har effektivt hindret deres flugt i den tætte skov. Denne jagtform forekommer stadig blandt de stammer, der lever på stenalderstadiet på øgruppen Andamanerne i Det Indiske Ocean, men foregår dog i dag med våbenspidser af metal.²⁹ Den store vægtning af

jagt fra bopladsen rettet mod indlandets skove har overrasket, men de mere næringsfattige jordbundsforhold i nord kan have givet en noget mere åben skov end på andre mere næringsrige jorder. På Råbjerg Øen har som nævnt fugle sammen med marine fødeemner og havpattedyr været de helt dominerende byttedyr, jaget med harpun, hund, bue og båd som de basale hjælpemidler.

Livet som jægere ophører

Som tiden gik, levede kystfolket over adskillige hundrede år videre ind i bondestenalderen efter omkring 3900 f.Kr. som jæger-samlere og nomader og repræsentanter for en svindende livsstil. De holdt stadig ud i de store kystområder, der endnu ikke var blevet kultiveret af de neolitiske bønder med deres stenøkser, såsæd og husdyr. De nye kulturbærende bønder var vandret mod nord fra den frugtbare halvmåne i Mellemøsten, hvor de udviklede det revolutionerende nye agerbrug med en domesticering af planter og dyr. Genetisk er der tale om en migration af bønder, som under deres vandring op gennem Europa undervejs har fået børn med de jægere, der boede der i forvejen. Det synes dog ikke at være tilfældet heroppe. Derimod var der helt generelt tale om en ganske abrupt overgang fra en livsform til en anden på alle områder, om end der stadig her i landet var lokale lommer af mesolitiske grupper med en delvis agrar produktion. Enkelte bopladser med køkkenmøddinger kan også være overtaget af de nye indvandrere.³⁰ Det må overvejes, i hvilket omfang det store havområde nord for fastlandet Jylland og op til øen Vendsyssel har fungeret som en barriere og dermed har udskudt bondekulturens fremtrængen til Vendsyssel med flere hundrede år. Vi kan måske med rette her tale om en ø-effekt, der har gjort, at jægerbefolkningen med hele dens livsstil, naturerfaring og mentalitet er blevet bevaret længere end noget andet sted i landet.

Figur 11: Fem stadier i oddens udvikling gennem de sidste 7.200 år. Som orienteringspunkt er indsat den nuværende placering af Gårdbo Sø. Efter Torp Olesen 2005, s.20. © Geografforlaget.

Men også jægerne i Østenkær og på Råbjerg Øen mærkede med tiden de nye vinde, der var en del af den globale omkalfatring af eksistensen over til den nye livsform:

”Det forhistoriske menneske har levet på jorden i omkring 2.000.000 år; og over 99 procent af tiden har vi levet som jæger-samlere. Kun i de sidste 10.000 år er mennesket begyndt at domesticere planter og dyr, benytte metaller og bruge energikilder uden for sin egen krop. Homo sapiens antog en overvejende moderne skikkelse i mindst 50.000 år, før han gik i gang med at forbedre sine reproduktionsforhold. Af de anslået 150 milliarder mennesker, der i alt har levet på jorden, har over 60 procent levet som jægere og samlere; omkring 35 procent har levet af landbrug, og de

resterende få procent har levet i industrialiserede samfund. Indtil nu har tilværelsen som jæger været den mest succesfulde og vedholdende tilpasning til naturen, mennesket har opnået”.³¹

Nu handler det ikke længere om at indsamle mad, men om selv at producere den nødvendige mad. Bondestenalderen toner frem med den nye produktionsmådes krav om planlægning og orientering mod fremtiden i en revolutionerende ny rytme, betinget af afgrødernes krav og gudernes velvilje. Fra at være mobile jægere, der kunne følge byttedyr og fødeemner, blev menneskene nu fastboende agerbrugere, der måtte levere et fysisk hårdt og tidskrævende arbejde for at få det til at løbe rundt. Denne

overgang til agerbrug betød også for stenaldermennesket en afslutning på den mere legende og her-og-nu-baserede tilgang til livet og overgang til den stigende udskydelse af behovstilfredsstillelse, der fra bondestenalderen og frem blev menneskets lod.

Beboere på Skagen Odde

Med tiden ophørte Råbjerg Øen med at være en ø, da den ved opsanding og landhævning indgik i den sammenhængende kystlinje fra Hirtshals og videre mod nord. Her drejede kysten snart mod øst og dannede en krumodde, der lukkede sig om sig selv og blev til den senere Gårdbo Sø, der først var salt, siden fersk. Omkring søen finder vi spor af den grubekeramiske kultur, der kortvarigt vandt indpas i egnene omkring Kattegat og Limfjorden fra ca. 3100-2900 f.Kr. midt i bondestenalderen. Kulturen har praktiseret en blandingsøkonomi med både kvægbrug, jagt og fiskeri. De har befolket området samtidigt med efterkommerne af de første bønder, den såkaldte Tragtbægerkultur, som byggede dysser og jættestuer og indledte rydningen af skoven, men fra ca. 2800 f.Kr. skete der et markant skifte i den materielle kultur i store dele af Danmark, og skiftet afspejles også i genetiske studier. Her spredtes et folkeslag af høje, blåøjede hyrder, Yamnayafolket, over store dele af det nordeuropæiske lavland. Deres udgangspunkt var sletlandet nord for Sortehavet. Modsat tragtbægerkulturens kollektive begravelser begravedes disse nye folk individuelt under små gravhøje og var ofte ledsaget i efterlivet af stridsøkser lavet af bjergart. Begravelseskikken fortsatte helt frem til begyndelsen. Ud over højene efterlod de sig ikke mange spor og er blevet kaldt både Stridsøksekultur og Enkeltgravskultur. Denne migration for omkring 5000 år siden, fremfører professor Eske Willerslev, er den, der i Nordeuropa har formet os aller mest, genetisk, sprogligt og kulturelt.³²

Der er på Skagen Odde et fravær af gravhøje fra disse

perioder, men området var ikke ubeboet. Der er fundet en del bronzer, der synes at koncentrere sig omkring Kandestederne. I jernalderen vidner adskillige kystnære bygder om områdekontinuitet i en udmarksøkonomi, der også har været baseret på dyrehold og græsning i hedebygder blandet med agerbrug. Fund i grave af importerede genstande i Donbæk vest for Frederikshavn tyder tilmed på et potentielt rigdomscenter med tilknytning til Skagen Odde. Vikingetidens naturhavn ved Elling har givet læ for opankrede handelsskibe, jævnfør fundet af et handelsskib fra 1100-tallet, og en lille Thorshammer i rav ved Spirbakken vidner om bofaste vikinger heroppe. Fra vikingetid og frem var Odde et vigtigt græsningsområde, og ikke kun for de utæmmede hesteflokke, som bonden Thorkild Skarpe ejede, da han i tidlig middelalder fik området overdraget af kongen.

På Odde har den agrare økonomi alle dage været sekundær, langt snarere var det fisk og fåreavl, der sammen med jagten sikrede et sparsomt udkomme for befolkningen på de sandede jorder i nord.

Som årene gik, blev livet på Odde i stigende grad en strandingsøkonomi baseret på den tiltagende mængde af vraggods, og livsformen som jægere og samlere i landets udkant varede ved helt op til midt i 1800-tallet.³³

Grenens placering var i vikingetid omkring 200 meter øst for, hvor i dag Det Hvide Fyr står i Skagen.³⁴ Det var også her, den første bosættelse fandt sted tilbage i 1200-tallet mellem de ferske vandløb, der mandede ud på Sønderstrand. På min morgentur for år tilbage fandt jeg ved det, der i dag kaldes Fyrgrøften, en skiveskraber af flint til rensning af skind og huder. Fra tværpilene ved Slåbakke i Ertebølle-tid til skiveskraberen i tidlig middelalder har vi på Odde en kontinuitet over 5000 år i brugen af flint. Den gik aldrig helt af mode, flinten, trods bronze, jern og andet godt, der kom til.

LITTERATUR

Allentoft, M.E. et al., 2022. Population genomics of stone age Eurasia. Preprint version 05.05.2022.

Astrup, P.M., 2018. Sea-level change in mesolithic southern Scandinavia: long- and short-term effects on society and the environment. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.

Ax, M.W., 2007. Skagen Odde – det marginaliserede landskabs centrale betydning i forhistorisk tid. Del I: Tekst. Del II: Katalog. Magisterspeciale. Københavns Universitet. Saxo-Instituttet. Afdeling for forhistorisk arkæologi. Løsblade i ringbind.

Christensen, C., m.fl., 1979. Stammedåden. Et eksperiment med udhugning og sejlads. Nationalmuseets Arbejdsmark 1979, s. 89-94.

Christensen, C., Nielsen, A. B. 1999. Yderhede. Geobotanisk undersøgelse på Ertebølle boplads på Skagens Odde. Vegetationsudvikling og strandlinier. Nationalmuseets Naturovidenskabelige Undersøgelser, rapport nr. 53. 26 sider.

Christensen, C., Nielsen, A.B., 2008. Dating Litorina sea change levels in Denmark on the basis of data from a mesolithic coastal settlement on Skagens Odde, Northern Jutland. Polish Geological Institute Special Papers, 23 (2008), pp. 27-38. Proceedings of the workshop ‘Relative sea level changes.’

Christensen, E.S., 1987. Natur og mennesker på Skagens odde. Forlaget Bakkelund.

Engghoff, I.B., 2014. Regionalitet og biotopudnyttelse i dansk Ertebøllekultur og tilgrænsende perioder. Statens Naturhistoriske Museum, Københavns Universitet, København.

Evald, P., 2011. Geologi og landskab. Side 6-11. I: Gro-Nielsen, L.: Naturen på Skagens Odde. En artikelsamling om den enestående natur i området udarbejdet i forbindelse med undersøgelsesprojektet Nationalpark Skagens Odde. Hjørring og Frederikshavn Kommune. 96 sider.

Fischer, A., Kristiansen, K. (red.), 2002. The Neolithization of Denmark. 150 years of debate. J.R. Collis, Sheffield.

Friis, P., 1970. Flinttilhugningspladsen ved Studeli Klit. KUML, s. 243-248.

Hauerbach, P. et al., 1983. Havet – Grenen – Skagen. Revideret 2. udgave 2006. Sjøbeck, Skagen.

Hauerbach, P., 1992. Skagen Odde – Skaw Spit. An area of land created between two seas. Translation: Richard Barnes. Appendix: Kaare Lund Rasmussen. Folia Geographica Danica, Tome XX. 119 sider, med

kort og fotos. C.A. Reitzels Forlag, København.

Houmark-Nielsen, M., 2021. Istiden i det danske landskab. Lindhardt & Ringhof, København.

Jensen, J., 2001. Danmarks oldtid. Stenalder 13.000 – 2.000 f.Kr. Gyldendal, København.

Jensen, J.E., 2015. Fisk, vrag og gæster. Skagens historie. Hasserisstuernes Forlag, i kommission hos Syddansk Universitetsforlag, Odense.

Larsen, G., 2017. Naturen i Danmark. Geologien. 3. Udgave. Gyldendal, København.

Lee, R.B., DeVore, I., (red.), 1973. Man the Hunter. Aldine, Chicago. 1. udg. 1968.

Lindhard Hansen, P., 1998. Skagen Odde dukker op efter istiden. Landskabet, dyre- og plantelivet udvikler sig. Skagens Avis, 18. april.

Lysdahl, P., 1985. Oldtiden i Hirtshals kommune. En kortfattet oversigt. Side 5-34. I: Fra egnens fortid. Lokalhistorisk Selskab for Hirtshals kommune.

Lysdahl, P., 1990. Archaeological Findings from Skagens Odde (The Skaw Spit). Side 733-735. I: Journal of Coastal Research Proceedings. Skagen Symposium, Sept. 2-5. Special Issue No. 9. Vol. II.

Lønstrup, J., Nielsen, I., 1995. Skagen. Den tilsandede kirke. Skagen Fortidsminder, Skagen.

Lønstrup, J., Nielsen, I., 1997. Mellem tvende have. Skalk, nr. 4. Side 20-30.

Mithen, S., 2003. After the Ice. A Global Human History, 20,000-5,000 BC. Weidenfeld&Nicolson, London.

Møhl, U., 1970. Fangstdyrene ved de danske strande. Den zoologiske baggrund for harpunerne. KUML. København, 1971.

Nielsen, L.H., Johannesen, P.N., 2004. Skagen Odde – et fuldskala, naturligt laboratorium. Geologi nyt fra GEUS, nr. 1, september.

Peitersen, R., 2022. Raabjerg. Jap Sam Books, Prinsenbeek, Holland. Bibliofil udgave med tekst på dansk og engelsk. Også i videoformat. 29:31 min. https://www.runepetersen.com/2022/03/2022-raabjerg-video/

Rode, K.O., 2004. I begyndelsen var lyset. En bog om Kandestederne. Gyldendal, København.

Sørensen, N.H.N., 2022. Fokuseret kysterosion ved Tøersted. Kystdirektoratet.

Torp Olesen, E., 2005. Skagens Odde – en naturguide. Geografforlaget, København

Trap Danmark, 2016. Bind 3. Frederikshavn. Hjørning. Læsø. 6. udgave. Gads Forlag, København.

Trap Danmark, 2022. Bind 1. Danmark. Natur og landskab. 6. udgave. Gads Forlag, København.

Vang Petersen, P., 2021. Flint fra Danmarks oldtid. Nationalmuseet, København.

Vang Petersen, P., 2022. Harpunjagt i stenalderen. Skalk, nr. 5, oktober. Side 3-7.

Willerslev, E., 2022. Det er et fucking eventyr! Med DNA-forskeren på sporet af mennesket. Gyldendal, København.

Willerslev, R., m.fl., 2022. En historie om mennesket. Homo sapiens og meningen med tilværelsen. Grønningen, København.

Aaris-Sørensen, K., 1998. Danmarks forhistoriske dyreverden. Gyldendal, København.

NOTER

¹ Aaris-Sørensen 1998, s.53,95,109. Kæbe af isbjørn fra det senglaciale havmiljø er i 1919 fundet ved Kjul Å i Asdal, C-14 dateret til 11.060 f.Kr. Vendsyssel har således været eneste habitat i landet for både isbjørn og senere den nærtbeslægtede brune landbjørn.

² Torp 2005, s.27-28.

³ Nielsen, L.H., Johannesen, P.N. 2004.

⁴ Houmark-Nielsen 2021 s. 138.

⁵ Trap Danmark 2022.Nyeste udgave, bind 1, s. 33, fig. 1: ‘Danmark i Fastlandstiden for 11.700-9.000 år siden hvor Danmark var sammenhængende med Skåne og England’. En opfattelse også andre forskere deler, se herom Astrup 2018, s. 44, fig. 4.7.

⁶ Allentoft 2022, s. 15. Preprint med udgangspunkt i Eske Willerslevs projekt ‘The genomic history of Denmark’.I maj 2023 under review til Nature, opdelt i et dansk og et Eurasien paper.

⁷ Trap Danmark, 2016, s. 19. Stig Asbjørn Schack Pedersen, seniorgeolog emeritus ved GEUS, oplyser i mail 24.05.2023, at en tidlig Råbjerg Ø kan lokaliseres til Råbjerg Plantage, hvor den har været en fossil ø under Yoldiahavets høvstigning. Boringen, der påviser denne tidlige ødannelse i Ishavet, er foretaget 907 meter ret syd for Råbjerg kirke umiddelbart øst for Troldkærvej syd for Gl. Kirkevej. Denne første Råbjerg Ø, som er omkring 5000 år ældre end stenalderøen i Littorinahavet ved Slåbakke klit, som denne artikel handler om, er gengivet på kort i: Geoviden. Geologi og Geografi. 2016:3, side 5.

⁸ Christensen 1987. Bogen har en malende beskrivelse af den første jæger, der til fods og svømmende når frem til Råbjerg-øen (s. 13), og tur til en flintflækkeplads i 1985 med Svend Åge Larsen, Diget (s. 105).

⁹ Baseret på C-14 dateringer fra VHM 190/1987

¹⁰ Christensen 1979 s. 90-93.

¹¹ En mail marts 2023. Jan Hammer Larsen deltog i sejladsen med ‘Skjødsholm’ stammedåden der i 1999 i et eksperimentelt arkæologiprojekt blev drevet frem af en ikke-toptrænet besætning i en seløfremstillet båd med to udriggere. Han nævner også det indlevere-rede neolitiske lerkar fra tragtbægerkultur, som han og kolleger fra Moesgaard mest hælder til kan være gået tabt under en sejlads mod Norge eller Sverige. Tilsvarende lerkar er fundet mellem Bornholm og Sverige.

¹² Stenalder ved Slåbakke – og lidt om en sø på en ø i et hav. Powerpoint præsentation. 7 slides. Skagen Odde symposium. September 2004.

¹³ Hauerbach 1992 s. 49.

¹⁴ Engghoff 2014

¹⁵ Allentoft 2022

¹⁶ Jensen 2001, s.150.

¹⁷ Sørensen 2022. Ændringer af kystlinjeforløbet i perioden 1984-2020 kan ses på https://earthengine.google.com/timelapse/

¹⁸ Johann Müller i: Fundbericht für das Museum in Hjørring, Vendsyssel. En side. Egen oversættelse.

¹⁹ Jordskælv med 1,7 på Richter skalaen er oplevet i Gl. Skagen, kometen Hyakutake med dens lange hale var synlig i tre måneder i 1996, og 27.08.2003 var der rødt marsskin spejlende sig i vandet på Sønderstrand. Nu ses naturfænomener på himlen ikke længere fra Fyrbakken i Skagen, da nyere vejbelysning har taget mørket væk.

²⁰ Citat i e-mail marts 2023 fra Niels Bødker Thomsen junior, civilingeniør og æresmedlem af Værloseegnens Historiske Forening. Hans far, Niels Bødker Thomsen senior, var fiskeskipper i Skagen og amatørarkæolog med en samling på 6-7000 flintfund. Et portræt af hans arkæologiske arbejde er i Skagens Avis 23.02.1980. Dagbogen findes på VHM: ‘Rekognosceringer i Vendsyssel – Gårdbområdet 1973 –’. Han har i 1986 holdt foredrag med dias i Tinghuset, Skagen: ‘De første jægere. Om stenalderfund ved Skagen’. To audiokassetter. 80 min

²¹ Egen oversættelse fra s. 1, i: Müller, Johanna og Johann, 2002. ‘Fundplatz der Tøerpil-Produktion bei Skivøren’. 6 sider med et kort og to fotografier. Indhold: Die Entdeckung und die Lage des Fundplatzes. Die Topographie des Fundplatzes. Überlegungen zur Vorgeschichte des Fundplatzes. Die Funde in den Jahren 1995 bis 2002. Die

Funde des Jahres 2002. Weitere Funde: Bohrer und Mikrolithen. Også: Fundbericht für das Museum in Hjørring, Vendsyssel. SBE 385.

²² Ax, M. W., 2006. ‘Fundbeskrivelse’. Udført af stud.mag. Marie Walther Ax. SBE M 385. Slåbakke. Råbjerg sogn. Hornsherred. Nordjyllands amt. Sted nr. 10.03.10. I alt 26 sider med forskellig paginering. Delvis med tegninger i 1:1 af flintfund. Indhold: I:Fund opsamlet af Skagen By- og Egnsmuseum. X1–X85. Side 1-11. II: Fund opsamlet af Johanna og Johann Müller, Tyskland. 18 fund med løbenr. og 15 fund uden nr. Side 6-14. III: Fund opsamlet august 2005 af Johann Müller og givet til museet vil blive registreret under SBE M 385 JMX1–X20. Side 19,21.IV: Genstande fra Henrik Dahl’s pri-vatsamling skænket til Skagen By- og Egnsmuseum 29.06.2005. Genstandene vil blive registreret under SBE M 385 HD X1–X15. Genstandene er samlet i perioden 2003 til og med juni 2005. Side 21-23.V: Genstande på Vendsyssel Historiske Museum har sagsnr.: 48/1995. En side.

²³ Ax 2007 s. 37

²⁴ VHM 90/1968

²⁵ Ax 2007 s. 35.

²⁶ Niels Bødker Thomsen. E-mails, april og maj 2023.

²⁷ Jensen 2001, s.223.

²⁸ Lee & DeVore 1973 s. 239

²⁹ Baseret på eget feltarbejde på Andamanerne juli 1996. Se også: www.pierreevald.dk/wp-content/uploads/The-Andaman-Islanders.pdf

³⁰ Allentoft 2022 s. 15

³¹ Lee & DeVore 1973 s. 3. Egen oversættelse.

³² Willerslev 2022, s. 192.

³³ Jensen 2015

³⁴ Personlig information fra Poul Hauerbach, der sammen med Per Bruun var mine naboer i Skagen Østerby. Med en baggrund som landmåler er han den første, der metodisk og med stor indsigt kortlægger kronologien bag dannelsen af Skagen Odde samt Grenens bevægelser i hans samtid. På et kort på Kystmuseet i Skagen er anført følgende C-14 dateringer af tørvelagene: Slåbakke Klit 3585 f.Kr., Studeli 3425 f.Kr., Vesterhvarre 2910 f.Kr, Engelsk Mile 2200 f.Kr. og Pælebakke 660 e.Kr. Per Lysdahl har på kysten gjort fund, der ikke i fuldt omfang understøtter alle Hauerbachs kort og dateringer.

FORFATTER

Pierre Evald

Underviser og forsker ved Danmarks Biblioteksskole i Aalborg 1974-2008. Årelangt feltarbejde i Indien (Osho), Himalaya og i bjergene mellem Kina og Laos (Yao). Har boet i Skagen siden 1971, om sommeren i Råbjerg ved Troldkær. www.pierreevald.dk mail@pierreevald.dk

En stor tak for god hjælp rettes til Michael Vinter for hans redigering, og til Per Lysdahl, Niels Bødker Thomsen junior, Jan Hammer Larsen, Hans Nielsen, Anders Mouritzen og Eigil Torp Olesen.